

УДК 27–523.42(477.53)"175"

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-143-151

В. А. Дмитренко

кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін факультету технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, [orcid.org/0000-0002-3055-9812](mailto:oritodmitrenko1972@gmail.com), [vitodmitrenko1972@gmail.com](mailto:oritodmitrenko1972@gmail.com)

Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття

У статті досліджені православні церкви, що діяли на території Пирятинської протопопії у другій половині XVIII століття. На основі матеріалів відомостей про кількість церков та церковнослужителів і сповідних розписів встановлена кількість храмів у протопопії. З'ясовано, що їхня кількість змінювалася. Так, у 1758 році їх було 43, у 1770 році – 65, у 1785 році – 66, а у 1795 році – 62. Такі коливання пояснюємо передачею парафій від однієї протопопії до іншої. В цілому до складу протопопії в досліджуваний період входило 87 церков.

Установлено, що 60 % храмів потребувало ремонту чи перебудови. Головними проблемами були: протікання даху, руйнування фундаменту та пожежі. З'ясовано, що у разі неможливості ремонту споруджували новий храм. У 70 % він зводився на новому місці. Це пояснюється тим фактом, що поблизу старої церкви, як правило, знаходилися поховання, котрі унеможлилювали будівництво. На основі матеріалів справ про ремонт і будівництво церков установлено, що обрання нового місця відбувалося за згоди усіх парафіян, враховувалося юридичне питання власності на землі та ступінь віддаленості від житлових і господарських будівель.

Досліджено, що головним будівельним матеріалом, який використовувався для будівництва церков було дерево. Переважно – це дуб і сосна. Встановлено, що в середньому будівництво нової церкви у протопопії тривало два роки.

Ключові слова: Київська митрополія, Пирятинська протопопія, парафіяльні священники, сакральна топографія, храм.

Церква посідала важливе місце у житті людини ранньомодерного часу. З нею були пов'язані головні віхи публічного прояву людського існування: хрещення, вінчання, сповідання, відвідування богослужінь тощо. Будівництво та догляд за храмом сприймався тогочасним соціумом як богоугодна справа, покликана забезпечити вічне життя на небесах. Церква й територія довкола неї розглядалися як особливий сакральний простір, без дослідження якого складно зрозуміти світогляд тогочасної людини.

Історики, культурологи, мистецтвознавці багато зробили для вивчення відомих храмів, що є окрасою козацького бароко. Втім пам'ятаємо, що поряд із визнаними шедеврами сакральної архітектури існували й звичайні парафіяльні дерев'яні церкви, котрі до нашого часу не збереглися. Таких храмів на території Гетьманщини було більшість і саме з їхнім функціонуванням було пов'язане життя значної кількості людей. Утім їхня кількість, місцезнаходження та стан є малодослідженими.

Поміж останніх досліджень, присвячених розробці проблематики сакральної топографії на українських землях, виокремимо дослідження Оксани Прокоп'юк, яка за відомостями про церковнослужителів здійснила реконструкцію посвят храмів Київської митрополії за 1780–1783 роки та підрахувала їхню кількість [18]. Разом з тим, як зауважила сама авторка, зібрані нею відомості є лише відправною точкою для масштабніших студій. Далеко не всі храми Київської митрополії досліджені. Зокрема, це стосується й церков, котрі діяли на території Пирятинської протопопії у другій половині XVIII століття.

Тож метою нашої розвідки є аналіз православних храмів Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Відповідно до неї сформульовані наступні завдання:

- з'ясувати кількість храмів у протопопії;
- проаналізувати коло питань, пов'язаних із станом церков, будівництвом та реконструкцією храмів (проблеми церковних будівель, кількість та характер будівельних матеріалів, терміни будівництва тощо).

Головним джерелом нашої розвідки стали матеріали справ по Пирятинському духовному правлінню (консисторії), що нині зберігаються у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області. Це насамперед "ревізські сказки" про кількість церковнослужителів і членів їх сімей, відомості про кількість церков та церковнослужителів, сповідні розписи та матеріали справ, присвячених питанням будівництва чи ремонту церков.

Насамперед зазначимо, що протопопія – це церковно-адміністративний округ, на які поділялася Київська митрополія / єпархія у другій половині XVIII століття. Головною метою діяльності протопопії було покращення управління та впровадження на місцях розпоряджень вищого церковного керівництва. На чолі протопопії стояв протопіп (протоієрей), який призначався митрополитом або ж єпископом. При ньому діяло духовне правління (консисторія) з місцевих ієреїв. Розміри протопопій, як і їхня кількість, не були сталими. Упродовж

другої половини XVIII століття межі протопопій змінювалися під впливом адміністративних реформ. Однак Пирятинська протопопія впродовж усього цього часу завжди перебувала під рукою Київських владик.

Аналізуючи кількість церков, котрі знаходилися на території Пирятинської протопопії зазначимо, що за даними Афанасія Грановського станом на 1758 рік їх налічувалося 43. Одна у Пирятині була соборною, інші – парафіяльними [1]. За підрахунками Оксани Прокоп'юк, у 1770 році до складу протопопії входило 65 церков, з яких 2 були соборними і 63 – парафіяльними [18, с. 152]. Згідно ревізької сказки про кількість церковнослужителів і членів їх сімей 1782 року у протопопії нараховувалося 60 церков [6, арк. 12]. За даними відомості про кількість церков та церковнослужителів 1785 року протопопія налічувала 66 церков: 1 соборна та 65 парафіяльних [2, арк. 17]. Однак відомість наступного 1786 року фіксує 51 церкву: 1 соборна, решта – парафіяльні [16, арк. 17–18]. Відповідно до відомості 1793 року у протопопії нараховувалася 61 церква, з яких: одна записана соборною, а решта – парафіяльними [3, арк. 21]. Ревізька сказка 1795 року фіксує 62 церкви у протопопії: одну – соборну, а інші – парафіяльні [6, арк. 12].

Такі коливання кількості церков пояснюємо передачею парафій від однієї протопопії до іншої. Вони відбувалися внаслідок адміністративних реформ. Зокрема, 1782 року, за якою на території українських земель, підпорядкованих владі Російської імперії, було створено три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Сенатським указом від 27 березня 1785 року планувалося створення у межах намісництв трьох окремих єпархій [17, с. 329–330]. На жаль, стан джерел не завжди дає змогу прослідкувати усі випадки переходів парафії від однієї протопопії до іншої. Особливо, коли парафія змінювала протопопію по декілька разів. Однак жодного факту закриття чи ліквідації церкви у протопопії за досліджуваний період нами не виявлено.

Узагальнюючи кількість церков, які перебували під орудою Пирятинського протопопіа, ми включили до переліку всі храми, навіть ті, котрі бодай рік перебували у складі протопопії. За нашими підрахунками їх нараховується 87. Вони розташовувалися у 81 населеному пункті протопопії.

Загалом у 78 поселеннях, здебільшого це села, церква була одна. Лише у трьох населених пунктах протопопії їх було більше. Це – містечка Пирятин і Чорнухи, де було відповідно 4 та 3 храми, а також село Вороньки, де знаходилося 2 церкви. Особливий статус цього

села можна пояснити кількістю населення. Згідно з даними сповідного розпису 1768 року у ньому мешкало 2193 особи [9, арк. 24]. Левова частка церков протопопії були дерев'яними. Виключення становила церква Різдва Богородиці в Пирятині, котра була кам'яною [6, арк. 12]. Лише 1789 року парафіяни церкви Святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова у селі Круча звернулися з проханням побудувати кам'яну церкву замість дерев'яної [7, арк. 1].

У матеріалах Пирятинського духовного правління за другу половину XVIII століття нами виявлено справи щодо 52 церков, які потребували ремонту чи повної перебудови. Це дає підстави твердити, що фактично 60 % церков протопопії перебували у неблагопристойному стані. Серед головних проблем, які впливали на стан церков зазначаємо: руйнування чи пошкодження стелі, ненадійність фундаменту й, як наслідок, просідання стін, пожежі. Щодо останніх, то за досліджуваний період у протопопії зафіксовано 7 пожеж, що призвели до повного чи часткового руйнування церков. Отже, трохи більше 8 % церков протопопії горіли.

Скаргу на пошкодження даху віднаходимо у 42 повідомленнях парафіяльних ієреїв про необхідність ремонтувати церкву. Це становить майже 81 % від загальної кількості справ про ремонт чи перебудову церков у протопопії. Такі показники дають підстави твердити, що це була найпоширеніша з проблем. У більшості справ руйнування та протікання даху пояснюється старістю споруди. Типовим тут є повідомлення ієреїв Миколаївської церкви села Остапівка: у зверненні до протопопи вони наголошують на постійній вологості та підтопленні церкви через її "обветшалость" [12, арк. 1–2]. Водночас причиною подібних негараздів могло бути й стихійне лихо. Так, священники Михайлівської церкви села Яцини зазначають, що в ніч з 22 на 23 червня 1766 року внаслідок сильного вітру впала церковна баня та пошкодила дах [4, арк. 1].

У трьох випадках, а це близько 6 % справ, головною причиною ремонту названо знищення фундаменту. Саме руйнування підмурівку церкви названо головною причиною необхідності її ремонту у зверненні священника церкви Різдва Христового села Вороньки [8, арк. 1].

Отже, констатуємо, що питання про необхідність ремонтувати чи будувати нову церкву, в більшості випадків поставало у зв'язку з віком церков. На жаль, джерела вкрай рідко дозволяють дати відповідь на питання, який реальний часовий проміжок дозволяв вживати щодо церкви прикметник "обветшала"? Утім окремі згадки про час будівництва та функціонування церкви таки є. Так, ієрей Святотроїцької церкви села Березова Рудка Іван Самарський у своєму зверненні про дозвіл на ремонт даху від 18 травня 1770 року зазначає, що церква

була збудована більше як 25 років тому [10, арк. 1]. Тож вважаємо, що з моменту побудови церква у доброму стані могла функціонувати близько 25–30 років, після чого потрапляла під категорію "обветшалая" чи "старая".

У випадку, коли стару церкву не вдавалося відремонтувати, поставало питання про будівництво замість неї нової. У понад 70 % випадків вона будувалася на новому місці. Серед причин, що спонукали перенести місце розташування церкви були: нагромадження житлових і господарських споруд жителів довкола храму та наявність поховань. Остання проблема була надзвичайно актуальною. Так, ієрей Покровської церкви села Білоусівка зазначав: "... вокруг церкви много поховань померлих і вся земля могилами ізрита" [13, арк. 2]. Такий стан речей був спровокований практикою поховання померлих у Гетьманщині довкола церкви. Імперська влада за часів царювання Катерини II неодноразово видавала розпорядження, в яких забороняла ховати померлих при церквах і вимагала виділення окремих земель за межами населеного пункту під кладовища [11, арк. 1–2]. Втім попри те, що кладовища створювалися, частину покійників і далі ховали за старим звичаєм поблизу церкви. Показовою для розуміння цього явища є позиція священника Успенської церкви у містечку Яблуневе Петра Федоровича. Він, підписавши інструкцію про заборону ховати покійників поблизу церкви, на словах заявив, що: "... не токмо при церкви, а й в церкви попадью чи дітей своїх погребать буде" [11, арк. 19]. Тож наявність масових поховань поблизу церков унеможливило будівництво нових на тому ж місці.

На вибір нового місця для церкви впливали як юридичні, так і технічні фактори. До перших відносимо: згоду парафіян і згоду власника землі; до других – ступінь віддаленості церкви від людського житла. Юридичний аспект власності на землю відігравав чималу роль. У всіх справах віднаходимо запис про те, що церква буде збудована на "угодном усим місці" [13, арк. 2]. Так, у селі Савинці землю під будівництво надавав її власник козак Пилип Єфименко, який помер, не дочекавшись початку забудови. Тож у справі про будівництво нової церкви спеціально наголошується, що його донька письмово підтвердила факт передачі землі під будівництво храму й відсутність претензій з її боку [15, арк. 3–4].

Технічна сторона питання виглядала більш різноманітно. Її вирішення залежало від особливостей забудови села. Так, у селі Савинці нова церква розміщувалася від найближчих житлових будівель у такій пропорції: на схід – 12 косих сажнів, на південь – 100 косих сажнів, на захід – 16 косих сажнів, від будинку попа – 50 косих

сажнів [15, арк. 5]. У селі Білоусівка картина була наступною: на схід – 32 косих сажнів, на південь – 20 косих сажнів, на захід – 12 косих сажнів [13, арк. 3].

Зазначимо, що питання розміру сажня на українських землях у XVII–XVIII століттях є дискусивним. Дослідники вважають, що існувало декілька його різновидів. Так, на Лівобережній Україні він дорівнював 176 см, на Правобережжі – 183 см, косий сажень складав 248 см, а казенний – 216 см.

Порівнюючи вищенаведені виміри та параметри, отримані з інших справ зазначимо, що попри різноманітність відступів від людського житла мінімальна відстань у 12 косих сажнів зберігається. Інакше кажучи, церква будувалася не ближче як за 30 метрів від інших будівель [19].

Матеріали справ про будівництво церков дозволяє скласти уявлення про характер і кількість будівельних матеріалів, що використовувалися у той час. Дані з джерел в окремих церквах, збудованих у 60-х роках XVIII століття, ми узагальнили в таблиці (таблиця 1).

Таблиця 1

Назва та кількість матеріалів, що використовувалися для будівництва церков

Назва будівельного матеріалу	Назва населеного пункту / кількість матеріалу				
	с. Білоусівка	с. Савинці	с. Білоцерківка	с. Лазірки	с. Кулажинці
колода дубова	46	62	48	52	46
колода соснова	115	119	118	117	117
плашка різана соснова	116	284	117	116	262
шалівка	70		68	69	
одвірки		4			
вікна		5			

Отже, переважно використовувалася деревина дуба та сосни. У середньому на будівництво церкви йшло: 50 дубових колод, 117 соснових колод, 179 різаних плашок і 69 шалівок.

Як впливає з матеріалів справ, зведення церкви займало в середньому 2 роки. Наприклад, церква у селі Білоусівка розпочала будуватися у травні 1763 року. Завершили будівлю в грудні 1765 року [14, арк. 1]. За такий же час було зведено й церкву в селі Савинці [15, арк. 1–6]. Однак за певних обставин будівництво могло й затягнутися. Так, у селі Кулажинці зведення нової церкви розпочалося

1762 року, а завершилося 1766. Така затримка пояснювалася неврожаєм і масовою загибеллю худоби [5, арк. 1–5].

Підсумовуючи вищевикладене, зробимо наступні висновки:

по-перше, кількість храмів, які перебували у віданні Пирятинського протопопа, не була сталою: їх чисельність змінювалася внаслідок передачі парафій з однієї протопопії до іншої. Загалом у досліджуваний період до складу протопопії входило 87 церков, із них – один храм був кам'яним, а решта – дерев'яні;

по-друге, близько 60 % церков у цей час були відремонтовані чи побудовані заново. У більшості випадків це пов'язано з фізичним зношенням споруди. Основними проблемами церковних споруд вважаємо: протікання даху, руйнування фундаменту та пожежі;

по-третє, за неможливості ремонту, храм у 70 % випадків зводився на новому місці. Це пояснюється тим, що поблизу старої церкви знаходилися поховання, котрі унеможлилювали будівництво. У виборі місця для церкви враховувалися юридичні (згода парафіян і власника земель) та технічні (віддаленість від житлових і господарських будівель) нюанси. Мінімальна відстань між церквою та іншими будівлями становила 30 метрів;

по-четверте, головним будівельним матеріалом для церков протопопії була деревина дуба й сосни. У середньому на будівництво церкви йшло: 50 дубових колод, 117 соснових колод, 179 різаних плашок і 69 шалівок. Спорудження нової церкви у протопопії тривало в середньому два роки.

Література

1. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). Полтава, 1901.
2. Державний архів Полтавської області (далі Держархів Полтавської області). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 821. 34 арк.
3. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1142. 21 арк.
4. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 120. 11 арк.
5. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. 12 арк.
6. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1210. 78 арк.
7. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1343. 2 арк.
8. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 169. 8 арк.
9. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 199. 24 арк.
10. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 264. 2 арк.
11. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 280. 43 арк.
12. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 29. 8 арк.
13. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 30. 10 арк.
14. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. 14 арк.
15. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. 18 арк.

16. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 860. 34 арк.
17. Полное собрание законов Российской империи: в 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22: 1784–1788. 1174 с.
18. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. 208 с.
19. САЖЕНЬ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sazhen_mira (останній перегляд: 13.05.2019)

References

1. Granovskiy, A. (1901). *Poltavskaya eparhiya v ee proshlom i nastoyashem (istoriko-statisticheskiy opyt)* [Poltava's diocese in its past and present (historical and statistic experience)]. Poltava. [in Russian].
2. Derzhavnyi archive Poltavskoi oblasti (dali – Derzharchiv Poltavskoi oblasti) [State Archive of Poltava's province (further – SAPP)] (F. 801. Op. 1. Spr. 821. 34 ark).
3. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 1142. 21 ark).
4. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 120. 11 ark).
5. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 121. 12 ark).
6. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 1210. 78 ark).
7. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 1343. 2 ark).
8. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 169. 8 ark).
9. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 199. 24 ark).
10. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 264. 2 ark).
11. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 280. 43 ark).
12. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 29. 8 ark).
13. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 30. 10 ark).
14. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 85. 14 ark).
15. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 86. 18 ark).
16. SAPP (F. 801. Op. 1. Spr. 860. 34 ark).
17. (1830) *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoi imperii v 48 tomach (Tom 22: 1784–1788)* [The complete collection of laws of Russian Empire in 48 volumes] (Vol. 22: 1784–1788). Saint Petersburg. [in Russian].
18. Prokopiuk O. (2012) *Kyivska mytropoliya: topographia posvyat. rekonstruktsiya reestru khramiv za vidomostyamy pro tserkovnosluzhyteliv (1780–1783 rr.)* [Kyiv's metropolis: Topography of initiations. Reconstruction of the list of churches according to the information about priests (1780–1783)]. Kyiv. [in Ukrainian]
19. Sazhen [Saschen] http://www.history.org.ua/?termin=Sazhen_mira (last view: 13. 05. 2019)

V. A. Dmytrenko

Candidate of Art studies, associate professor of the Department of Culturology and Methods of Teaching of the Culturological Disciplines under the Faculty of Technology and Design of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, orcid.org/0000-0002-3055-9812, vitodmitrenko1972@gmail.com

Orthodox churches of the Pyriatyn district of the second half of the XVIII century

The article investigates the Orthodox churches that operated on the territory of the Pyriatyn district in the second half of the XVIII century. On the basis of information on the number of churches and clerics and confessional registers, the number of temples in the district is set. It has been found that their number has changed. So in 1758 there were 43, in 1770 there were 65 churches in the territory of the district, in 1785–66, and in 1795–62. Such fluctuations are explained by the transfer of parishes from one district to another. In total, the district in the study period included 87 churches.

It was found that 60 % of the temples needed repairs or alterations. The main problems were: leakage of the roof, destruction of the foundation and fire. It was found out that in case of impossibility of repair the new temple was erected. In 70%, it was erected in a new place. This is due to the fact that near the old church, as a rule, there were burial grounds that made construction impossible. On the basis of materials on the repair and construction of churches, it was established that the election of a new place took place with the consent of all parishioners, taking into account the legal issue of ownership of the soils and the degree of remoteness from residential and commercial buildings.

It was investigated that the main building material used to build churches was a tree. Mostly it was oak and pine. It was established that on average the construction of a new church in the district lasted for two years.

Key words: metropolitan Kyiv, Pyriatyn District, parish priests, sacred topography, temple.